

Međureligijski dijalog — prinos općoj kulturi dijaloga

Anto Mišić*

Sažetak

Povijest je puna primjera sukoba i nerazumijevanja među ljudima, kulturama, religijama, ideologijama i politici. Tehnološki je razvoj omogućio da čovjek može uništiti sebe i prirodu. Strah od katastrofične budućnosti pobudio je u ljudima svijest o potrebi međusobnog razumijevanja i tolerancije, a jedno od uspješnijih sredstava da se to postigne jest dijalog općenito i religijski dijalog kao njegov bitni dio. Globalizacija s jedne i pluralizam s druge strane učinili su da religije i religiozni pojedinci sve više postaju otvoreni jedni prema drugima. Sve su češći međureligijski kontakti na osobnoj, institucionalnoj i doktrinalnoj razini. Redoviti način tih susreta odvija se kroz dijalog, koji je prvenstveno susret osoba i zbiva se na osobnoj razini, no ima važne i društvene posljedice. Neizvjesnost budućnosti i ljudske sudbine čini da dijalog (kultura dijaloga) mora postati redoviti način ponašanja, a ne prigodno događanje. Dijalog općenito i religijski dijalog kao njegov bitni dio sve se više pokazuju kao nasušna ljudska i društvena potreba o kojoj će ovisiti budućnost.

Uvod

Minulo tisućljeće nije bilo vrijeme dijaloga i tolerancije. Otpočelo je raskolom istočnog i zapadnog kršćanstva (1054.), a nastavljeno je borbom protiv *inovjeraca* u križarskim ratovima, vjerskim neistomišljenicima i mnoštvom manjih i većih sukoba motiviranih vjerskim, osvajačkim, gospodarskim, ideološkim i drugim razlozima. Dvadeseto stoljeće nije bilo iznimka, naprotiv, prepuno je sukoba i nasilja. Osim toga sami smo svjedoci pomanjkanja dijaloga i tolerancije u svijetu.

Sve nedaće koje su prije uglavnom bile regionalnog karaktera, dobile su oznaku *svjetski* (danas bismo kazali *globalni*): ratovi su postali *svjetski*, zagađivanje okoliša također; govori se o *svjetskom sukobu civilizacija*, pa i organizirani kriminal poprima *svjetske* — *globalne* oznake. Nikada u povijesti ljudi nisu kao danas bili toliko međusobno povezani zahvaljujući mogućnosti brzih putovanja cijelim globusom, izmjenama informacija najrazličitijim sredstvima komunikacije. Već sada,

* Prof. dr. sc. Anto Mišić, Filozofski fakultet Družbe Isusove, Zagreb.

u budućnosti još i više, nitko ne može živjeti izolirano, bilo kao pojedinac ili zajednica. *Globalizacija* je nezaustavljiv proces. Osuđeni smo na život u *globalnom selu* htjeli to ili ne. Sve što se zbiva (na kulturnom, društvenom, gospodarskom, političkom i drugim područjima) uglavnom ne ostaje zatvoreno u uskim regionalnim okvirima. Posljedice rata u Perzijskom zaljevu, gospodarska kriza u Južnoj Americi ili eksplozija nuklearne elektrane u Ukrajini stvaraju probleme susjedima i cijelom svijetu. Znanstveni pronalasci, ekološke katastrofe, širenje bolesti nikada se ne tiču samo malog ograničenog područja na Zemlji. Da bi se lakše rješavali svjetski problemi i uskladili interesi u posljednjih pedesetak godina, stvorene su mnoge međunarodne organizacije (UN, UNESCO, MMF, FAO, FIFA).

Globalizacija svega i svačega ima i svojih pozitivnosti. Dobro je što raste svijest o nužnosti dijaloga i međusobne tolerancije kao uvjeta opstanka cijelog čovječanstva. Raste svijest o potrebi ulaganja dodatnih napora da u sebi i sredini u kojoj živimo izgrađujemo *kulturu dijaloga* koja je tako često nedostajala prošlim vremenima. Nijedan vid kulture, pa ni *kultura dijaloga*, nije urođen, ne nastaje spontano samo od sebe, nego je plod svjesnog djelovanja pojedinca i društva tijekom dužeg vremena. Stoga s posebnom pozornošću treba pristupiti odgoju i obrazovanju mladih jer ako oni ne nauče živjeti u dijalogu i toleranciji, budućnost neće biti bolja od prošlosti. Skladna poredanost raznobojnih kamenčića čini ljepotu mozaika; sklad među ljudima crpi svoju snagu iz *kulture dijaloga*.

Važan element općeg dijaloga i tolerancije jest i međureligijski dijalog. Većina je svjetskih religija u svom izvornom nauku tolerantna i dijaloška, no to ipak nije spriječilo da se upravo religija u povijesti koristila za vojne i političke interese, za vođenje i opravdanje ratova. Mnogi su okrutni ratovi i sukobi u prošlosti vođeni u ime vjere. U novije se vrijeme situacija bitno promijenila. Među vjernicima i vjerskim vođama porasla je svijest o religioznoj vrijednosti dijaloga i tolerancije. To posebno vrijedi za kršćanstvo. Nakon što je 17. svibnja 1964. osnovano tajništvo za one koji nisu kršćani, papa Pavao VI. je uveo riječ *dijalog* u crkveni govor: »Crkva mora ući u dijalog sa svijetom u kojem živi.«¹ Malo kasnije objavljena je izjava *Nostra Aetate* o odnosu Crkve s nekršćanskim religijama. Na taj je način međureligijski dijalog u Crkvi i službeno pokrenut, a u narednim desetljećima on će se brzo razvijati i dobivati različite i sve bogatije oblike.

Nužnost dijaloga

Religije, kao i ljudi, nikada u povijesti nisu živjele u potpunoj izoliranosti jedna od druge. Religije žive u svojim članovima koji se neizbježno trajno susreću u svojim redovitim životnim aktivnostima. Ljudi su uvijek putovali svijetom kao prognanici, izbjeglice, vojnici, trgovci, mudraci, propovjednici, putnici... — noseći sa sobom svoju religijsku praksu i tradiciju. Kao što postoji očita međuovisnost ra-

1 *Ecclesiam suam* (od 6. kolovoza 1964.), br. 62.

zličitih kultura i civilizacija tako to isto vrijedi i za velike religije. Ni za jednu se ne može kazati da je potpuno autohtona, pa ni za kršćanstvo. Velike religije Istoka, poput hinduizma i budizma, teško su zamislive bez drevnih indijskih religija. U kršćanstvu je lako prepoznati utjecaje židovske, grčke, rimske i drugih religija. Islam nije moguće zamisliti bez utjecaja židovsko–kršćanske i predislamske religijske i društvene tradicije. Religijski susreti i međusobno prožimanje u dalekoj su se prošlosti događali spontano i postupno, često u dugom vremenskom razdoblju. Danas kada se sve odvija ubrzano, kada sve ono što stane nužno zaostaje, međureligijski susreti i dijalog ne mogu se prepustiti spontanosti događanja. Nijedan današnji globalni problem (ekologija, mir u svijetu, siromaštvo, bolesti...) ne rješava pojedinac, a pogotovo se ne rješava sam od sebe. Porasla je svijest da su svi odgovorni za probleme i njihovo rješavanje, a put prema cilju vodi preko dijaloga. Stoga dijalog nije samo moda suvremenog svijeta; on je i nasušna životna potreba.²

Pretjerani individualizam, prisutan osobito u zemljama Europe i Amerike, pokazao se pogrešnim i neljudskim. Drastično je porasla razlika između bogatih i siromašnih, onih koji imaju svega u obilju i onih kojima nedostaje i ono neophodno za preživljavanje. Moguću promjenu mentaliteta najavljuje porast svijesti, također i na bogatom Zapadu, da osim *JA* postoji i *DRUGI*, da je sloboda i blagostanje pojedinca ograničena potrebama drugih. Čovjek nije samo jedinka u svijetu, nego je osoba višestrukih odnosa koji se ostvaruju u dijalogu. Premda je čovjek *razgovorno biće*, odnos prema drugima se ne smije zaustaviti samo na izvanjskoj komunikaciji ideja, nego mora uključiti cijelu osobu (duh i tijelo) — sve ono što ona jest, ima i treba. Stoga je čovjek u svojoj biti *dijaloško biće*, a dijalog je temeljna ljudska potreba.³

Živimo u pluralističkom svijetu koji je postao sajam najrazličitijih ponuda. Među njima su srušene ograde koje su ih u prošlosti dijelile. Nitko se više ne može zatvoriti u zidove vlastitog doma, samostana, idejne ili religiozne *ortodoksije*. U novinama, na televiziji i internetu velika je religijska i protureligijska ponuda. Mnogi su zbunjeni jer su im potreseni sami temelji njihove religioznosti. Stanje se pogoršava uzme li se u obzir nastojanje da se svaki oblik religioznosti uguši ili isključi iz obrazovanja, političkog i javnog života. Potisnuta religioznost često izbija u javnost na mjestu i način koji uvijek nije prikladan i lako razumljiv. Stoga profanizirani Zapad ne razumije i ne zna kako reagirati na pojavu religioznog fanatizma i pravu eksploziju religijskih i parareligijskih sekta i pokreta. U tom uzburkanom moru bezvjerstva i sumnjive religioznosti novih religijskih pokreta tradicionalne se religije ne mogu više pouzdavati u sigurnost sidara svoje prošlosti i religijskih dogmi. Tradicija je dakako vrlo važna jer ljudi bez tradicije su kao drveće bez korijena. Stoga nijekanje, ignoriranje ili zatiranje svake tradicionalne različitosti može biti povod novih sukoba i budućih *vjerskih ratova* koji ne bi bili manje okrutni i

2 O potrebi i filozofiji dijaloga usp. H. H. Schrey, *Dialogisches Denken*, Stuttgart, 1983.

3 Usp. R. Panikkar, *Singularity and Individuality: The Double Principle of Individuation*, u *Revue Internationale de Philosophie*, 29, 1–2, 1975., str. 141–146.

besmisleni od onih iz prošlosti. Međureligijski dijalog omogućuje kreativno preispitivanje povijesnih tradicija. Bez dijaloga religije se zatvaraju u sebe, gube kontakt sa svijetom koji bi željele formirati, postaju nerazumljive i sve manje prihvatljive onima koji toj religijskoj zajednici ne pripadaju. Stoga se religije moraju dijaloški otvoriti; u protivnom se dovode u opasnost da budu gurnute u stranu i izazivaju sumnje, da učine upitnom vlastitu budućnost pa i sam opstanak.

Čovjek je religiozno biće, uvijek je bio i tako će biti; ateizam je više iznimka nego pravilo. Ta bitna ljudska oznaka, neovisna o podneblju, civilizaciji, kulturi i vremenu, mora ljude povezivati, a ne razdvajati. Uostalom i sama riječ *religija* dolazi od latinske riječi *religare* što znači povezati zajedno. O međusobnom odnosu (povezanosti) vjernika ne ovisi samo budućnost čovječanstva nego i opstanak planeta Zemlje na kojoj živimo. Ratovi ne ubijaju samo ljude i ono što su oni proizveli nego i prirodu koja je Božje stvorenje. Stoga međureligijski dijalog ima i svoju ekološku dimenziju. Zemlja, i priroda općenito, nije samo objekt nego i subjekt s kojim treba ući u dijalog. Osluškivanjem poruka prirode možemo shvatiti i kakva je budućnost čovječanstva, odnosno koju nam poruku šalje njezin Stvoritelj. Nije slučajno da u mnogim religijama upravo dijelovi prirode označuju posebnu vezu sa Svetim, od svete rijeke Ganges, brda Sinaja do Popokatapetla. Ako se ne uspostavi religiozni dijalog s prirodom, dovodi se u opasnost opstanak života na Zemlji. Time se želi kazati da međureligijski dijalog ne smije ostati samo na racionalnoj, akademskoj razini ili onoj religiozne elite, nego se mora pretočiti u svakidašnju praksu pojedinih osoba; svi moraju dati svoj osobni i konkretni doprinos. Bez dijaloga svijetu prijeti velika pogibao. Stoga nitko nije izuzet od osobne odgovornosti, a sama dobra volja nije dostatna.

Bit i svrha dijaloga

Da bi dijalog bio uspješan i svrsishodan, mora se znati što on jest, a što nije te kakav bi trebao biti. U samoj riječi dijalog, koja dolazi od grčkog glagola *dialemai* (razabirati, razgovarati se), naznačeno je da se radi o umijeću koje čovjeku nije urođeno, da se ne događa spontano, sam po sebi. Dijalog je oznaka civiliziranosti i kulture, uljudnog ponašanja, poštivanja drugoga, a ne napadanja. Dijalog zahtijeva više slušanja jer ako bi svi sugovornici govorili istovremeno, bilo bi puno buke, a vrlo malo razgovora. Dijalog nije poučavanje, on uključuje i spremnost učiti od drugih jer samo od drugoga mogu doznati što on misli. Nije lako druge razumjeti, stoga umijeće dijaloga zahtijeva puno strpljivosti, povjerenja i hrabrosti. Istinski dijalog stvara ozračje otvorenosti i prijateljstva bez kojega bi svaki, a osobito religijski dijalog, ostao hladan, služben i besplodan. Otvorenost pripada samoj biti dijaloga i stoga iz njega nitko nije isključen; vraća dijalog uvijek moraju biti svima otvorena. To vrijedi i za religijski dijalog koji ne smije biti zatvoren ni za one koji nisu religiozni ili religiju promatraju s nereligijskih stajališta.⁴ Iz dija-

4 Usp. R. Panikkar, Have Religions the Monopoly on Religion, u *Journal of Ecumenical Studies*, 11, 3, 1974, str. 515–517.

loga se *a priori* ne isključuje nijedno pitanje ni odgovor. Ne vide svi probleme na isti način, dijalog ne može imati unaprijed određeni *dnevni red* kojega se svi moraju strogo pridržavati. Sve može biti predmet rasprave, od temeljnih stavova sudionika u razgovoru do smisla samog dijaloga. Dakako da to u sebi krije velike opasnosti — mogu se poljuljati početne uporišne točke i promijeniti vlastiti stavovi. Plod dijaloga može biti obraćenje, ali i potpuna zbrka. Stoga možemo razumjeti sve one koji upozoravaju na opasnosti koje dijalog može donijeti te nepovjerenje, pa i strah da se u njega ozbiljno i iskreno uđe. Možda su uistinu sretniji oni koji manje znaju, no otkad je čovjek ubrao voće sa stabla spozna je dobra i zla, nema povratka natrag.

Svrha je dijaloga da se s drugima osjećamo bolje, da postanemo svjesniji samih sebe i da budemo vjerniji svojim temeljnim vrijednostima, da postanemo vredniji. Do toga se ne dolazi samo apstraktnim umovanjem, stoga dijalog ne zahtijeva samo pojašnjenje ideja i određenu spoznajnu razinu vlastitih i tuđih stajališta, nego zahtijeva uključenje cijele osobe.⁵

Otvorenost je bitna oznaka dijaloga i to ne samo na početku jer ona nije samo pomoćno sredstvo za postizavanje suglasja među sugovornicima. Svrha dijaloga nije uklanjanje različitih mišljenja, postizavanja suglasja ili stvaranje jedne svjetske religije. To može biti neočekivani rezultat, a nikako unaprijed određena zadaća. Dijaloška istina nije ni jedna ni mnoštvena, nego je *odnosna* jer u njoj sudjeluje više osoba koje su neovisne i autonomne u samorazumijevanju. Prema tome stvarnost nikada ne može biti potpuno sagledana samo s jednog stajališta, a dijalog je plod iskustva ljudske kontingencije. Nijedan pojedinac, nekakva kompaktna skupina, ni cijelo čovječanstvo ne može u jednom povijesnom trenutku posjedovati ili biti mjerilo istine. Stoga dijalogu nije cilj pobijediti drugoga; on je samo odraz pluralnosti same stvarnosti.

Svrha dijaloga nije ispunjenje potrebe za razgovorom niti prigoda za iznošenje različitih mišljenja, nego je znak čežnje za istinom, on izvire iz ljudske nutrine. Čovjek je prije svega zagonetka samome sebi, sam sebi je pitanje — kako reče Augustin: *quaestio mihi factus sum*. Preduvjet istinskog dijaloga je svijest o vlastitoj nesavršenosti. Tko iskreno ne postavi u sumnju sve svoje *istine*, tko nije spreman ostaviti zavičaj vlastite sigurnosti i ne želi se potpuno predati istini koja nije ničije privatno vlasništvo, taj nije spreman na dijalog. Tko nema sumnji i tko smatra da je već ima cjelovitu istinu, njemu dijalog ne treba. Zato je svaki, a osobito religijski dijalog, težak jer zahtijeva disciplinu, zrelost i poniznost. Dijalog je način života čija svrha nije stvaranje doktrinalnog sustava. Nijedna religija nije niti objektivni nauk niti subjektivno stajalište. Zato religiozni dijalog nije usporedba dvaju doktrinalnih sustava niti dvaju subjektivnih mišljenja. On izvire iz naše temeljne i osobne svijesti da nismo ni apsolutni ni jedini na svijetu, stoga dijalog svoj istinski početak ima u nutрини pojedinca, u razgovoru sa samim sobom (*soliloquia*).

5 Usp. R. Kiely (predgovor), Dalai Lama, *Incontro con Gesù*, str. XXIV.

Svrha dijaloga nije ni postizavanje neposredne koristi, pogotovo to nije svrha religijskog dijaloga. Nije dovoljno samo velikodušno *propovijedati* vrijednost i potrebu dijaloga nego je nužno ujediniti refleksiju i praksu međureligijskog dijaloga.⁶

Istinski religijski dijalog nastaje iz svijesti sudionika o vlastitoj ugroženosti i grešnosti, iz potrebe za spasenjem. Isus je vodio puno rasprava s pismoznancima i farizejima o zakonima i običajima, no to nisu bili dijalozi. Prave dijaloge imao je s onima, poput Samaritanke i Nikodema, koji su osjetili vlastitu manjkavost i potrebu za spasenjem. Dijalog je ispovijed više nego izmjena informacija; on ne otpočinje riječima, nego nutarnjim osjećajem simpatije prema sugovorniku. Slično kao kad nam pročitana lijepa pjesma pobudi želju da upoznamo pjesnika i riječima mu izrazimo svoje osjećaje.

Govor i dijalog

Osjećaje i pojmove ljudi izražavaju najčešće riječima, stoga je govor redovito sredstvo međuljudske komunikacije, a time i dijaloga. Čovjek je izrazito govorno biće (*homo loquens*). Govor je isključivo ljudska sposobnost komuniciranja s drugim ljudima preko konvencionalnih znakova, osobito izgovorenim ili napisanim riječima. Govor ima četiri bitna elementa: onaj tko govori, kome govori, o čemu se govori, preko čega se govori. Glavni element govora i sredstvo izmjene informacija su riječi, tj. zvuk upućen od nekoga, nekome, o nečemu. Dijalog nije samo izmjena riječi (zvukova); on je prvotno djelatnost uma (*logosa*), ljudskog sjedišta ideja, misli, nauka, intuicija, tradicije. U dijalogu se ne izražavaju samo osobne misli ili događaji, već je u njega uključena cjelokupna kulturna i religijska tradicija koje pojedinac uvijek i nije svjestan, uključuje i ono što u tom trenutku nije ili nije moglo biti izrečeno. Riječi imaju svoje značenje i moć koju svaki ozbiljni dijalog treba imati u vidu. Zvuk izgovorene riječi nikada do kraja ne iscrpljuje njezino značenje. U dijalogu, koji ne smije biti susret dvaju monologa, sugovornici moraju biti otvoreni i povjerljivi prema idejama, misli, intuicijama i životnom iskustvu koje stoji iza svake izgovorene riječi.⁷ Sugovornici se moraju truditi da ih druga strana razumije, no trebaju biti i spremni na nerazumijevanje jer sugovornik nije neživi predmet, nego osoba koja ima svoj vlastiti izvor samosvijesti i razumijevanja, svoju kulturu i religiju. Budući da se i religijski dijalog koristi riječima, a jezik je bitni element svake kulture, međureligijski dijalog mora ujedno biti i međukulturalni dijalog. Govor je upućen drugome, onome koji taj govor razumije, pa je dijalog moguć samo ako se stvori zajedničko polje razumljivosti. Zadaća je dijaloga da stvori i to zajedničko polje razumijevanja kao uvjet njegove uspješnosti. Stoga na

6 Usp. P.–F. de Béthune (predgovor), u R. Panikkar, *L'incontro indispensabile: dialogo delle religioni*, str. 13.

7 Već je L. Feuerbach napisao da »istinski dijalog nije monolog usamljenog mislitelja sa samim sobom« (Usp. *Sämtliche Werke*, Bd. 2, Stuttgart, 1959, str. 319).

bit dijaloga spada i njegova dvostranost jer ako sudjeluje više sugovornika, to je područje razumljivosti gotovo nemoguće uspostaviti. Dijalog između kršćana i muslimana, na primjer, izgrađuje govor koji nije prikladan za dijalog kršćanstva i budizma. U međureligijskom dijalogu nije moguće stvoriti jezik (što pokušava učiniti suvremena eksperimentalna znanost) s točno određenim i svugdje jednakim provjerljivim značenjem. Narode i kulture nije moguće svesti ni na koji zajednički nazivnik. Ne postoji jedinstveni jezik (engleski, esperanto ili koji drugi) koji bi mogao izraziti misao i iskustvo svih ljudi. Stoga je za istinski dijalog važno ne samo da svaki sudionik iskaže sam sebe, nego da to čini na svom jeziku — jer nijedan jezik nije samo skup riječi nego je i način života, odnos prema svijetu, *duša* jednog naroda. Dijalog je susret osoba, a ne ideja zamotanih u riječi. Sudionika u dijalogu treba poznavati, a ne samo slušati. Govor (riječi) nemaju samo svoje gramatičko i lingvističko značenje; u njemu se zrcali čitava povijest i tradicija jednog naroda kojemu pojedinac pripada.

Dijalog i društvo

Religija ipak nije samo osobna stvar pojedinaca nego i određene skupine, uključene u društveni i politički život. Bit se politike ne sastoji samo u primjeni najučinkovitijih sredstava za ostvarenje određenih ciljeva nego i otkrivanje, ostvarenje i diskusija o smislu ljudskog života, o čemu religije i te kako imaju što kazati. Osim toga svaki dijalog, pa i međureligijski, kao susret osoba, a ne samo sučeljavaње pojmova, ima javni i politički karakter. Međureligijski dijalog je javna djelatnost koja je povezana sa samim temeljima svake politike, stoga je on i politički dijalog. U mnogim zemljama religijske zajednice mogu slobodno djelovati ukoliko se ne *miješaju* u politiku. U takozvanim laičkim političkim sustavima vjera je odijeljena od politike, Crkva od države. Međureligijski dijalog ne može s time biti zadovoljan i to bezpogovorno prihvatiti jer politički *status quo* nije nedodirljiv. Zabraniti dijalog o političkim pitanjima značilo bi učiniti beznačajnom i samu politiku.

Ljudi nisu izdvojeni pojedinci na pustom otoku, nego su društvena, a time i politička bića. Budući da religija zahvaća cjelinu osobe, a ne samo neki njezin unutarnji intimni dio, čovjek kao religiozno biće ujedno je i politički subjekt. Prema tome religija ne može biti odvojena od politike.⁸ To se ne odnosi samo na vjerske institucije, koje su ujedno i političke, nego na religiju kao antropološku dimenziju. Vjernici s ostalima sudjeluju u političkom životu. Međureligijski dijalog ima i svoju političku dimenziju; on naime često mijenja svijest i ponašanje sudionika što dakako može imati izravnih i neizravnih učinaka na javni život. Ovdje se ne misli prvotno na političke učinke koje bi međureligijski dijalog mogao donijeti zarače-

8 Usp. R. Panikkar, Non-Dualistic Relation between Religion and Politics, u *Religion and Society*, 25, 3, 1978, str. 53–63.

nim stranama u Indiji, Palestini, Cipru ili Sjevernoj Irskoj. Svaki međureligijski susret dotiče i opće ljudske probleme koji utječu na javni život. Religiju zanimaju pitanja života i smrti, pravde i mira, braka i obitelji, a sve to ujedno pripada i području politike. Pokušaji odvajanja religije od politike znače istodobno i stvaranje neke izvanzemaljske religije, potpuno apstraktnog nauka i dekadentne politike u rukama partijskih elita (partitokracije). Bit je religije *spasenje* ljudi, ne samo onkraj života. Nijedan dijalog o opravdanju ne može zanemariti problem pravde i nijedno razmatranje o pravdi ne može zanemariti društvene, gospodarstvene i političke probleme u svijetu. Dijalogu nije nikada samo svrha produbiti ideje i razraditi teorije; on uvijek ima i svoj praktični vid, pretvarajući teoriju u djelovanje. Poznato je da vjernike na praktično djelovanje potiču njihovi religiozni stavovi.

S prvom se može ustvrditi da i politički problemi imaju religiozni karakter jer se oni tiču i vjernika. Priječiti svećenicima uključivanje u politiku je politička odluka, a problemi poput zdravlja, odgoja i općenito ljudskog blagostanja nisu samo problemi koje bi trebala rješavati politička birokracija, već imaju i svoju religijsku dimenziju. Bog i svijet, nebo i zemlja nisu nikada potpuno odvojeni. Međureligijski dijalog ne smije biti zatvoren samo u okvire religijskih institucija nego je i sastavni dio ljudskog življenja. Niti religija pripada samo vjernicima, niti politika političarima. Stoga isključiti religiju iz javnog života isto je tako pogibeljno kao i dati svećenicima političku moć. Dakako da su potrebne podjele područja posebnih djelovanja, no iskreni religijski dijalog ne želi razdrobiti cjelovitost ljudske osobe i zato pripada samoj čovjekovoj biti.

Međureligijski dijalog je vjerski susret

Međureligijski se dijalog ne može zaustaviti samo na racionalnoj, doktrinalnoj razini jer očito je da nije sve moguće umski i pojmovno razjasniti. Dijalog nikada nije samo racionalna rasprava. Osim toga čovjek ne posjeduje samo um (*logos*) nego i svoju *mitološku* stranu, stoga pojmovi, premda nužni, nisu nikada dovoljni da uspostave cjelovit odnos među osobama i religijskim tradicijama. Religije u svojim temeljima imaju mitoloških elemenata koje um nastoji pojmovno osmisлити. To mitološko polazište nema svoje logičko uporište, no predstavlja prešutni obzor u kojem se izgrađuje cjelokupna tradicija pojedinih religija.⁹ Česti izvor nesporazuma u međureligijskom dijalogu je neuzimanje u obzir mitološkog obzora u kojem su izgrađene pojedine tradicije, koje pak uvjetuju kriterije mišljenja, istine i odnosa prema stvarnosti. Stoga međureligijski dijalog ne može nikada biti samo doktrinalno sučeljavanje. Svaka je religijska tradicija autentično iskustvo, nesvođivo na jedinstveni kriterij promatranja i prosuđivanja.

9 O odnosu razuma, religije i mita usp. R. Panikkar, *Mito, fede ed ermeneutica. Il triplice velo della realtà*, Milano 2000; *Mythos und Logos. Mythologische und rationale Weltansichten*, u M. P. Dürri-W. Zimmerli (hg.), *Geist und Natur*, Bern 1989, str. 206–220.

Pojedine se religije pokazuju u svojim institucijama, dogmama, obredima i simbolima, no iza toga stoji osoba, vjernik, koji svoje vjersko uvjerenje (koje uglavnom ne može do kraja racionalno opravdati) pokazuje prihvaćenjem dogmi, sudjelovanjem u obredima, korištenjem simbolima. Treba razlikovati *vjeru* i *vjerovanje*. Vjerovanje je pojmovna formulacija vjere koja se pak pokazuje u životu i sastavni je dio ljudskog bića. Budući da je dijalog ponajprije susret osoba (vjernika), a ne dogmatskih sustava, religijski dijalog mora biti i dijalog vjéra. Sudionici dijaloga moraju na neki način iskusiti i *vjeru* sugovornika. Vjera je svojevrsni oblik samosvijesti — ona se očituje u vjerovanju koje vjernik drži istinitim i izražava riječima (pojmovima). Bez nekog iskustva vjere sudionika u dijalogu onaj koji ne vjeruje, može razumjeti što njegov sugovornik kaže, no ne može sudjelovati u onome što on vjeruje. Ono u što vjernik vjeruje nisu riječi (pojmovi), nego ono što one nastoje izraziti. Onaj tko nema nikakvo vjersko iskustvo, ne može znati i opisati što vjernik vjeruje; on može samo izraziti svoje stajalište i pretpostavke o tome što vjernik smatra istinom svoje vjere. Drugim riječima, ono što zovemo *polog vjere* ostaje nepriopćivo i neshvatljivo, odnosno, bez vjerničkog iskustva vjera se ne može razumjeti. Vjera vjernika koju izriče u vjerovanju bitno pripada onome u što vjernik vjeruje. Bez sudjelovanja u vjeri drugoga razgovor nužno ostaje na međusobno nespojivim razinama. Prema tome, bez nekog oblika sudjelovanja u vjeri sugovornika, bez ulaska u iznad razuma dostupno područje, međureligijski dijalog će dotaknuti *um*, a ne i *srce*.

Dijalog u sebi ima religijski duh, a njegovi sudionici pokazuju svoju religioznost. U novije su vrijeme pali mnogi zidovi, no na žalost u isto vrijeme se grade novi. Strah od gubitka autentičnosti i religijske samostojnosti potiče na religiozno zatvaranje i isključivost, na religijsku *ksenofobičnost*. Staro pravilo *cuius regio eius religio* ponovo oživljava u nešto izmijenjenom obliku i primjeni. Dijalog oslobađa duh od krutih ograda koje su u prošlosti izgrađene među religijama, upozorava da zadaća religija nije samo uspostavljanje odnosa s božanskim, tajnovitim, beskonačnim nego i s ljudima međusobno. Religija se ne iscrpljuje samo u uspostavljanju odnosa pojedinca prema Bogu nego i s drugim ljudima i prirodom. Religioznost uostalom izvire iz temeljne ljudske svijesti o vlastitoj nedostatnosti, ugroženosti, potrebe za spasenjem. Sigurno je da pojedinac može u svojoj religijskoj tradiciji naći odgovore na osnovna religijska pitanja, stoga ne moraju svi izravno sudjelovati u dijalogu. Ipak, kao što smo na početku kazali, živimo u svijetu u kojemu su mnoge ograde među ljudima nestale, u kojemu ljudi različitih uvjerenja žive jedni pored drugih. Problemi moga susjeda su i moji problemi; njegova religija postaje i moje osobno pitanje, filozofski i teološki problem. Ono što se događa u svijetu tiče se svih. Spasenje, oslobođenje, blaženstvo, otkupljenje, prosvjetljenje — jednako kao i pravda, mir, glad u svijetu, ekološka pitanja — nisu samo osobni problemi. Sve su to ujedno i religijska pitanja i problemi. Njihovo rješavanje zahtijeva suradnju i solidarnost. Dijalog je dobar put nadvladavanja sebičnosti svake vrste, a našu ulogu kao društvenih bića ostvarujemo u mjeri u kojoj sudjelujemo na rješavanju sudbine cijeloga svijeta.

Pogledamo li samo površno u povijest, lako je uočiti da su u ime religije postignuti vrhunski učinci ljudskog duha, ali i strašna zastranjenja. U ime religije fanatici svih vrsta učinili su puno zla u svijetu. Na žalost i religijske institucije su poticale i blagoslivljale religijske sukobe sve do naših dana. Međureligijski dijalog može biti sredstvo uspostave veza, rušenja ograda sumnji i neprijateljstva. To nikako ne znači da međureligijski dijalog želi dokinuti religije ili stvoriti neku *svjetsku* sinkretističku religiju, poticati i izgrađivati neku bezličnu i površnu religioznost. Dijalog nastoji pronaći vezu između isključivosti religijskih utvrda sa zidinama do neba, koje smatraju da je samo unutar tih zidina moguće spasenje, i religijske *ba-ruštine* u kojoj sve religije gube svoj identitet i posebnu vrijednost. Dijalog kao veza dviju suprotstavljenih strana pomaže da se izbjegn timeratovi svake vrste, a istodobno i ravnodušnost prema kojoj su sve religije iste i govore isto.

Dijalog koji zahtijeva ljubav prema drugome, poniznost, povjerenje, poštenje, strpljivost i još čitav niz izrazito religijskih kreposti, već time pokazuje svoju religioznost. Dijalog isključuje oholost, samouvjerenost i prozelitizam, no pretpostavlja unutarnje obraćenje. Ako postoji poniznost i uvjerenja da drugi, poput mene, iskreno traži istinu, zajedno možemo biti samo uspješniji (više ljudi više zna). Osim toga, svaka osoba nije samo tražitelj istine; ona je ujedno i njezin posjednik (hram je Duha Svetoga, kako bismo rekli mi kršćani). Stoga na putu prema Istini ne možemo mimoići čovjeka.

Zaključak

Dijalog je neki oblik religioznosti, religioznog djelovanja, svojevrсна liturgija, pa je jasno da međureligijski dijalog nije rezerviran samo za stručnjake. Budući da je dijalog susret osoba, a ne obrana pravovjerja, te da čitav čovjek, kao čovjek, sudjeluje u dijalogu, nije ni moguće postati *stručnjak* za religijski dijalog, kao što se ne može ni postati stručnjak za ljubav prema bližnjemu. Religijski dijalog nije debatni klub ili politički sastanak na kojem se raspravljaju i brane različite opcije suprotstavljenih strana. Pozornica dijaloga je život, sa svim svojim rizicima i iznenađenjima, na kojoj sudjeluju osobe. Susret među religijama, poput života koji ne želi završiti smrću, u stalnom je hodu prema naprijed. Svrha dijaloga nije postizavanje potpunog suglasja ili brisanje razlika među religijama, nego razumijevanje i ljubav. Svrha dijaloga nije učiniti dijalog suvišnim, nego nastojati da on postane način života. Svrha je dijaloga je konačno stvaranje ozračja prijateljstva, povjerenja jednih u druge i zadovoljstva u suživotu.

Na kraju se postavlja pitanje je li međureligijski dijalog uopće moguć? Jest, moguć je, ali nije lagan kao što nikada nije ni bilo lako drugoga prihvatiti, razumjeti, poštovati i ljubiti. I ne samo da je moguć, on je i nužan. Ovo će stoljeće i tisućljeće biti vrijeme dijaloga ili nas neće biti. Čovjek je svojim umom izmislio i proizveo previše sredstava za uništenje, previše je pozornosti posvetio umu, a zaboravio srce. Društvo bez kulture je kao biće bez duše; kultura dijaloga stoga nije hir besposlenih filozofa i svećenika, nego uvjet ljudskog opstanka u budućnosti. Svi smo

uključeni i snosimo svoj dio odgovornosti u stvaranju budućnosti u kojoj će ljudska osoba dobiti središnje i najvažnije mjesto u ovom svijetu. Jedan od putova izgradnje boljeg svijeta jest i kultura dijaloga, u kojoj međureligijski dijalog ima značajno mjesto.

INTERRELIGIOUS DIALOGUE — A CONTRIBUTION TO THE GENERAL CULTURE OF DIALOGUE

Anto MIŠIĆ

Summary

History is brimming with instances of conflict and misunderstanding between peoples, cultures, religions, ideologies and political ideas. Technological progress has given man the power to destroy himself and nature as well. Fear of a coming catastrophe has awaked man's awareness of the need for interpersonal understanding and tolerance. One of the more effective means to achieve this is through dialogue in general and more specifically, religious dialogue which represents an essential component thereof. Globalization on the one hand, and pluralism on the other have created a situation in which religious faiths and religious individuals are opening up increasingly to one another. Interreligious contacts on a personal, institutional and doctrinal level are more and more frequent. These meetings take place, as a rule, on the level of dialogue, and dialogue is primarily an encounter between individuals which takes place on a personal level, but not without its social repercussions. Uncertainty regarding the future and man's fate compels us to regard dialogue (the culture of dialogue) as an essential component of our normal behaviour, and not an occasional episode. Dialogue in general and religious dialogue as its component part are evidently becoming a basic human and social necessity upon which our future depends.

